

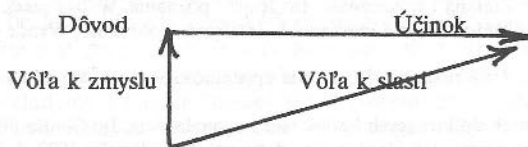
VÔĽA K ZMYSLU

VIKTOR E. FRANKL, Viedeň

Psychoanalýza nezohľadňuje nielen somatogenézu, ale ani noogenézu neurotických ochorení. Neurózy nemusia mať svoje korene iba v oidipovom komplexe alebo v pocite menejcennosti, ale môžu vznikať aj z duchovných problémov, z konfliktu svedomia alebo z existenciálnej krízy.

Psychoanalýza nás oboznámila s vôľou k slasti – aj tak totiž môžeme chápať princíp slasti –, individuálna psychoanalýza nás oboznámila s vôľou k moci vo forme snahy po uplatnení; ale ešte hlbšie je v človeku zakorenená vôľa k zmyslu: zápas o čo najzmysluplnejší život.

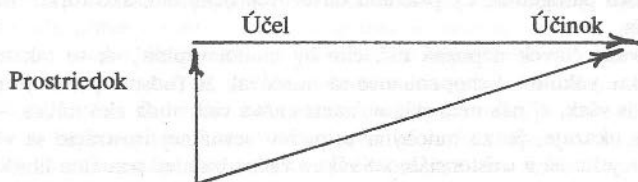
Veď či nie je túžba po šťastí tou najvladnejšou a najpôvodnejšou túžbou človeka? Nepriznal už Kant, že to je tak, iba k tomu dodal, že človek má túžiť aj po tom, aby bol šťastia hodný. Ja by som povedal, že človek nehľadá v konečnom dôsledku šťastie samo osebe, ale dôvod k šťastiu. Len čo totiž jestvuje dôvod k šťastiu, prichádzajú šťastie či slasť samy od seba. Klinická prax stále znova ukazuje, že práve odvrátenie sa od "dôvodu šťastia" spôsobuje, že sexuálne neurotický človek – muž s porušenou potenciou alebo frigidná žena – nemôže byť šťastný. Ako však vzniká toto patogénne odvrátenie sa od "dôvodu šťastia"? Násilným obrátením sa k šťastiu samému, k slasti samej. Akú pravdu mal kedysi Kierkegaard, keď povedal, že dvere k šťastiu sa otvárajú von, kto ich chce otvoriť dnu, tomu sa iba zatvárajú.

Ako to však možno objasniť? Nuž, vôľa k zmyslu vedie človeka k tomu, aby hľadal a naplňal zmysel, ale aj k tomu, aby k inému človeku pristupoval ako k "ty", aby ho miloval. Oboje, naplnenie i stretnutie s iným človekom dáva človeku dôvod k šťastiu a slasti. U neurotika sa však toto primárne úsilie odkláňa k priamemu hľadaniu šťastia, k vôli k slasti. Namiesto toho, aby slasť zostala tým, čím má byť, ak sa vôbec má dostať, totiž účinkom (vedľajším účinkom naplneného zmyslu či vzájomného stretnutia), stáva sa takto cieľom násilnej intencie, hyperintencie. S hyperintenciou prichádza však aj hyperreflexia. Slasť sa stáva jediným obsahom a predmetom pozornosti. Ale v tej miere, v akej sa neurotický človek stará o slasť, stráca z očí dôvod k šťastiu – a účinkom, "slasť", sa už nemôže dostať.

K tomu, čo sa obvykle hovorí o sebarealizácii, si dovoľím dodať, že človek sa môže usku- točniť len v takej miere, v akej naplňa svoj zmysel. Pindarov imperatív, podľa ktorého sa člo-

vek má stať tým, čím vždy bol, potrebuje doplnenie, ktoré nachádzam v Jaspersových slovách: "Človek je tým, čím je, vďaka veci, ktorú si osvojí." Tak, ako sa bumerang vracia k lovcovi len vtedy, ak minul korisť, svoj cieľ, tak sa aj k sebarealizácii obracia iba človek, ktorý strokskotal pri naplňaní svojho zmyslu, ktorý snáď už ani nie je schopný zmysel, ktorý mal naplniť, nájsť.

Analogicky to platí aj o vôli k slasti a o vôli k moci. Zatiaľ čo slasť je vedľajším účinkom naplnenia zmyslu, moc je prostriedkom k cieľu, pokiaľ je naplnenie zmyslu závislé na určitých spoločenských a hospodárskych podmienkach a predpokladoch. Kedy sa však človek orientuje iba na vedľajší účinok, "slasť", alebo len na prostriedok k cieľu, na moc? K rozvinutiu vôle k slasti prípadne vôle k moci dochádza iba vtedy, keď je frustrovaná vôľa k zmyslu, inými slovami, princíp slasti je rovnako ako túžba po uplatnení neurotickou motiváciou. Tak možno aj pochopiť, že Freud a Adler, ktorí svoje objavy urobili na neurotikoch, nerozpoznali priamrnu orientáciu človeka na zmysel.

Dnes už však netrpite, tak ako za Freudových čias, sexuálnou frustráciou. Naša doba je dobou existenciálnej frustrácie. Najmä mladí ľudia trpia frustráciou vôle k zmyslu. "Čo hovorí dnešnej mladej generácii – pýta sa Becky Leet, šefredaktorka študentského časopisu na univerzite v Georgii – Freud alebo Adler? Máme pilulku, ktorá nás oslobodzuje od následkov sexuálneho uspokojenia, preto dnes už riziko počatia nie je dôvodom k sexuálnemu ovládaniu. Máme aj moc – len sa pozrime na amerických politikov, ktorí sa trasú pred mladou generáciou, a na čínske červené gardy. Ale Frankl hovorí, že dnešní ľudia žijú v existenciálnom vákuu a že existenciálne vákuum sa prejavuje predovšetkým nudou. Nuda, to znie celkom inak, však? Oveľa dôvernejšie, nie? Alebo poznáte málo ľudí okolo seba, ktorí sa sťažujú na nudu, hoci by im stačilo vystrieť ruku, aby si prisvojili všetko, vrátane Freudovho sexu a Adlerovej moci?"

Dnes sa na nás naozaj obracia stále viac pacientov s pocitom vnútornej prázdnoty, ktorú ja popisujem a označujem ako "existenciálne vákuum", s pocitom priepastnej nezmyselnosti ich života. A mylili by sme sa, keby sme sa nazdávali, že sa tento fenomén týka iba západného sveta. Osvald Vymetal upozornil vyslovene na to, že táto dnešná choroba, strata zmyslu života, prechádza najmä u mladých ľudí hranice medzi kapitalistickým a socialistickým spoločenským poriadkom bez povolenia. Bol to znovu on, ktorý sa pri príležitosti československého neurologického kongresu ex presidio síce oduševnene prihlásil k Pavlovovi, ale zároveň povedal, že zoči-voči existenciálnemu vákuu orientácia na Pavlovovu psychoterapiu psychiatrovi nevystačí. A L. L. Klitzke hovorí, že tento jav už možno pozorovať aj v rozvojových krajinách ([1], [2]).

Je to presne tak, ako to už v roku 1947 predvídal Paul Polak, keď v jednej prednáške v spoločnosti pre individuálnu psychológiu tvrdil, že "až vyriešenie sociálnej otázky vyvolá a zmobilizuje duchovnú problematiku, až potom nadobudne človek slobodu, aby sa začal zaoberať sebou samým, až potom objaví to problematické na sebe, svoju vlastnú duchovnú problematiku." Iba pred nedávnom sa podobne vyjadril aj Ernst Bloch: "Ľudia dostanú do daru tie starosti, ktoré ich inak prepadávajú iba v hodine smrti."

Dnešný psychiater sa stretáva s vôľou k zmyslu nezriedka v jej frustrácii. Jestvuje teda nielen sexuálna frustrácia, frustrácia sexuálneho pudu alebo všeobecnejšie, frustrácia vôle k slasti, ale práve aj existenciálna frustrácia, ako ju nazýva logoterapia, čo vlastne znamená pocit nezmyselnosti vlastnej existencie. Tento pocit nezmyselnosti je dnes už častejšou príčinou neurotických ochorení ako pocit menejcennosti. Dnešný človek netrpí už natoľko pocitom menejcennosti ako pocitom, že jeho život nemá nijaký zmysel. Táto existenciálna frustrácia je prinajmenej tak často patogénna, t.j. príčinou duševných ochorení, ako toľko inkriminovaná sexuálna frustrácia.

Existenciálne frustrovaný človek nepozná nič, čím by mohol vyplniť, ak to tak možno povedať, svoje existenciálne vákuum. Schopenhauer sa nazdával, že ľudstvo pendluje medzi núdzou a nudou. Dnes nás však, aj nás neurológov, zamestnáva viac nuda ako núdza – a to aj v sexe. Stále znova sa ukazuje, že za mnohými prípadmi sexuálnej frustrácie sa vlastne skrýva frustrácia vôle k zmyslu: až v existenciálnom vákuu začne bujniť sexuálne libido.

Nuda môže znamenať až smrteľné ohrozenie; mnohí autori naozaj tvrdia, že k sebevraždám dochádza skutočne z vnútornej prázdnoty, ktorá zodpovedá existenciálnej frustrácii.

Dnes nadobúdajú všetky tieto otázky mimoriadnu aktuálnosť. Žijeme v dobe narastania voľného času. Jestvuje však nielen voľno od niečoho, ale aj voľno k niečomu. Existenciálne frustrovaný človek však nepozná nič, čím by toto voľno mohol vyplniť.

Ak sa pýtame na hlavné klinické formy, v ktorých táto existenciálna frustrácia vystupuje, je treba okrem iných spomenúť neurózu nezamestnanosti, ktorú som už raz aj opísal (v Sozialärztliche Rundschau, Marec 1933). Tak možno rozumieť aj krízam dôchodcov, čo je pre dnešnú geriatricu aktuálny problém. Celkom dobre možno súhlasiť s Hansom Hoffom, ktorý tvrdí: "Možnosť dať svojmu životu zmysel, čím sa stáva zaujímavou aj budúcnosť, môže v mnohých prípadoch zabrániť vzniku stareckej psychózy." Rozumieme múdrosti, ktorá sa skrýva v slovách Harveya Cushinga, najväčšieho mozgového chirurga všetkých čias, ktoré citoval vo svojej slávostnej prednáške pri príležitosti 112. výročia vzniku americkej psychiatrickej spoločnosti Percival Bailey: "Jestvuje len jediný spôsob ako možno vydržať žiť život; mať stále úlohu, ktorú treba splniť." Ale ja som videl len zriedka toľko kníh rozložených na pracovnom stole a čakajúcich na prečítanie, ako to bolo u viedenského profesora psychiatrie Jozefa Bercheho, hoci mal už deväťdesiat rokov.

Tak, ako jestvuje takrečeno permanentná kríza dôchodcov, ktorá predstavuje neurózu nezamestnanosti, jestvuje aj prechodná, periodická kríza nezamestnanosti, myslím tým nedefnú neurózu, depresiu, ktorá sa ľudí zmočňuje na konci týždňa, keď utŕchne ruch pracovných dní a v ich vedomí sa otvára existenciálne vákuum, pocit prázdnoty ich života.

Obyčajne však má táto existenciálna frustrácia latentnú, nie zjavnú podobu. Existenciálne vákuum môže zostať aj skryté, maskované, poznáme rozmanité masky, za ktorými sa existenciálne vákuum skrýva. Spomeňme si napr. na chorobu managerov, ktorých pracovné nasadenie strháva stále hlbšie do víru zamestnanosti, pričom vôľa k moci – ak nechceme spomínať jej primitívnejšiu a banálnejšiu podobu, vôľu k peniazom – potláča u nich vôľu k zmyslu.

Ale tak, ako majú manegeri priveľa práce, a preto primálo času, aby si mohli čo i len vydýchnuť, nie to ešte zaoberať sa sebou samým, majú ich manželky zväčša primálo práce, a preto priveľa času, aby si s ním vedeli poradiť, a ešte menej si preto vedia poradiť samy so sebou. Túto svoju vnútornú prázdnotu zaháňajú alkoholom, klebetením a záhaľkou. Všetci títo ľudia sú na úteku sami pred sebou, pretože svoj voľný čas trávia centrifugálnym spôsobom – na rozdiel od tých, ktorým je voľný čas príležitosťou nielen na rozptýlenie, ale aj na vnútorné sústredenie. Horror vacui, strach pred prázdnotou, jestvuje nielen vo fyzikálnom, ale aj v psychologickom svete. V pokuse prehlúšiť existenciálne vákuum hlukom motorov a opájaním sa rýchlosťou vidím psychodynamickú vis a tergo rapidne narastajúcej motorizácie. V dnešnom vystupňovanom tempe života vidím jeden, aj keď márný pokus o sebauzdravenie

sa z existenciálnej frustrácie. Lebo čím menej vie človek o celi života, tým viac stupňuje svoje životné tempo. V tomto zmysle paroduje viedenský kabaretista Helmut Qualtinger v jednej svojej piesni divokého motocyklistu: "Nemám síce ani tušenia, kam sa rútim, ale zato tam budem veľmi rýchlo".

Takáto tíziadosť môže niekedy siahnuť aj po vyšších cieľoch. Poznám napríklad pacienta, ktorý predstavuje najtypickejší prípad manažerskej choroby, aký som kedy stretol. Pri vyšetrení sa ukázalo, že sa upracoval takmer k smrti. Potom som však zistil, prečo sa tak vrhal do práce, až sa prepracoval. Bol už dostatočne bohatý, vlastnil dokonca súkromné lietadlo; ale práve v tom to bolo. Nakoniec sa priznal, že teraz sústredil všetko na to, aby si namiesto svojho obyčajného lietadla mohol kúpiť tryskové. Starosť o čosi také ako zmysluplnosť ľudského života ani pochybnosti o nej, ba dokonca ani zúfalstvo nad domnelou nezmyselnosťou ľudského života nemôžu byť chorobným stavom, patologickým fenoménom; práve v klinickej praxi sa musíme pred takýmto chápaním chrániť. Lebo starosť o zmysel života charakterizuje človeka ako takého, zviaza túto starosť nepozná. Nesmieme preto toto ľudské, ba toto najľudskejšie na človeku znehodnotiť tým, že to budeme chápať iba ako slabosť, chorobu, symptóm alebo komplex.

Naopak, poznám konkrétny prípad istého pacienta – univerzitného profesora, ktorého poslali na moju kliniku kvôli jeho zúfalstvu nad zmyslom života. V rozhovore sa ukázalo, že v jeho prípade ide vlastne o endogénny, depresívny stav, teda nie o psychogénny, neurotický stav. Neskôr však vysvitlo, že jeho trápenie nad zmyslom života ho neprepadá, ako by sa to dalo očakávať, v obdobiach depresie. V týchto obdobiach bol natoľko hypochondricky zamestnaný svojimi ťažkosťami, že na čosi také ako zmysel života ani nepomyslel. Problém zmyslu života ho prepadával len v obdobiach, keď sa cítil byť zdravý. Inými slovami, medzi duchovnou núdzou na jednej a duševnou chorobou na druhej strane vládol v tomto konkrétnom prípade dokonca výlučný vzťah.

Ak už existenciálna frustrácia alebo, ako ju tiež možno nazvať, frustrácia vôle k zmyslu nie je patologickým javom, o to menej ním môže byť samotná vôľa k zmyslu. Tento ľudský nárok na čo najzmysluplnejší život nemožno chápať ako niečo chorobné už aj preto, že ho možno, dokonca treba mobilizovať ako terapeutikum.

To je najdôležitejšia úloha logoterapie, teda terapie orientovanej na logos, čo v tejto súvislosti konkrétne znamená na zmysel. Pritom za istých okolností ide nielen o mobilizovanie vôle k zmyslu, ale tam, kde je táto vôľa k zmyslu zakrytá, nevedomá, kde je potlačená, tam ju treba najprv prebudiť.

Zmysel utrpenia

Lekár sa vo svojom povolání stále stretáva s trpiacimi ľuďmi a pochopiteľne aj s nevyliciteľne chorými, teda s ľuďmi, ktorí sebe, ale i jemu, kladú otázku, či ich život vzhľadom na nezmeniteľné, neodvratné utrpenie nie je úplne nezmyselný. Lekár tu stojí pred úlohou, vrátiť pacientovi nielen pracovnú schopnosť a životnú pohodu, ako to býva snáď častejšie, ale prebudiť v ňom schopnosť trpieť.

Schopnosť trpieť nie je však nakoniec nič iné ako schopnosť uskutočniť to, čo ja označujem ako hodnoty postoja. Ľudskému životu totiž môže dať zmysel nielen tvorba, vyplývajúca z pracovnej schopnosti – vtedy hovorím o uskutočnení hodnôt tvorby –, nielen prežívanie zážitkov, stretaní a lásky – vtedy hovorím o hodnotách zážitku –, ale aj utrpenie. Tu dokonca nejde iba o nejakú možnosť, ale o možnosť uskutočniť tú najvyššiu hodnotu, o príležitosť naplniť ten najhlbší zmysel.

To, o čo tu z lekárskeho hľadiska alebo, ešte lepšie, z hľadiska chorého ide, je postoj, ktorý voči chorobe zaujme, postoj, akým sa bude s chorobou vyrovnávať. Jedným slovom: ide o pravý postoj, vyrovnané znášanie skutočného osudu. V tom, ako človek nesie neodvratné

utrpenie, skrýva sa možný zmysel. Tu mi prichádza na um báseň Juliusa Sturma, ktorú zhudobnil Hugo Volf:

Über Nacht, über Nacht kommen Freud und Leid,
Und eh'du's gedacht, verlassen dich beid'
Und gehen, dem Herrn zu sagen,
Wie du sie getragen.

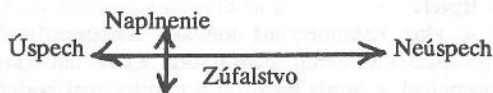
Za noci prichádzajú radosť a utrpenie
a prv než sa spamätáš, sú preč.
Ponáhľajú sa povedať pánovi,
ako si ich znášal.

Skutočne, ide o znášanie, o to, ako znesieme osud, ktorý už nemožno zobrať do rúk, iba snád' na seba. Inými slovami: tam, kde už nejestvuje nijaký čin, ktorý by mohol osud zmeniť, tam je potrebné zaujať voči osudu ten pravý postoj skutočne zoči-voči.

A tak je jasné, prečo mohol Goethe právom povedať: "Nejestvuje taký stav, ktorý by nebolo možné zušľachtit' buď aktivitou, alebo trpezlivosťou." Len musíme dodať: Trpezlivosť, prinajmenej v prípade vyrovnaného znášania skutočného osudu, je sama aj aktivitou, ba viac než to, je tou najvyššou aktivitou, aká je človeku dopriata. Tak rozumieme aj slovám Hermana Cohena: "Najvyššou dôstojnosťou človeka je utrpenie."

Pokúsme sa odpovedať na otázku, prečo je zmysel, ktorý človeku ponúka utrpenie, tým najvyšším? Hodnoty postoja stoja nad hodnotami tvorby a zážitku preto, lebo zmysel utrpenia je dimenzionálne nadradený zmyslu práce a lásky. A prečo je to tak? Vyjdime z toho, že človeka homo sapiens možno rozčleniť na homo faber, ktorý nachádza svoj zmysel v práci, na homo amans, ktorý obohacuje svoj život zážitkami, stretnutiami a láskou, a na homo patiens, trpiaceho človeka, ktorý "aktívne nesie" svoje utrpenie. Človeka homo faber by bolo možné prirovnať k úspešnému človeku. Ten pozná iba dve kategórie, len v nich môže myslieť: úspech a neúspech. Jeho život sa pohybuje medzi týmito dvomi extrémami na úrovni etiky úspechu. Inak je to u homo patiens: jeho kategóriami nie sú úspech a neúspech, ale naplnenie a zúfalstvo.

Týmto párom kategórií stavia sa homo patiens naprieč línií etiky úspechu, lebo naplnenie a zúfalstvo patria k inej dimenzii. Táto dimenzionálna odlišnosť znamená aj dimenzionálnu nadradenosť; homo patiens môže nájsť svoje naplnenie aj v napríkladnejšom neúspechu a stroskotaní. Ukazuje sa, že naplnenie je kompatibilné s neúspechom, rovnako ako úspech so zúfalstvom. Rozumieť tomu však možno iba na základe dimenzionálnej odlišnosti dvoch spomínaných párov kategórií. Ak by sme však premietli triumf homo patiens, jeho naplnenie v utrpení, na líniu etiky úspechu, musel by sa na základe dimenzionálnej odlišnosti na tejto líinii prejaviť ako bod, vyzeral by ako niečo ničotné a absurdné. Inými slovami: v očiach homo faber musí byť triumf homo patiens hlúposťou a pohoršením.

Pritom všetkom je jasné, že prednosť majú hodnoty tvorby, teda možnosť správnym konaním vziať osud do svojich rúk, pred hodnotami postoja, v ktorom človek berie osud na seba. Skrátka, aj keď zmyslu, ktorý v sebe skrýva utrpenie, patrí v hodnotovom rebríčku

vyššie miesto ako zmyslu tvorby, aj keď teda zmyslu utrpenia patrí primát, zmyslu tvorby patrí priorita. Lebo brať na seba utrpenie, ktoré nie je osudovo nevyhnutné, ktoré nie je potrebné, to nie je pravý čin, to je vyzývavosť. Nepotrebné utrpenie je, ak použijeme slová Maxa Broda, "nezušľachtené" nešťastie.

Ako sa tieto vzťahy premietajú do prostredia lekárskej praxe? V praxi to znamená, že napríklad operovateľný karcinóm nie je chorobou, ktorú by malo zmysel znášať; bolo by to vyzývavé utrpenie. Pacientovi by chýbala buď odvaha k operácii, alebo v prípade, že by sa slepo búril oproti takémuto osudu, pokora. A ani bolesť nie je vo všeobecnosti osudovo nevyhnutná, aj bolesť je zväčša nezmyselným utrpením, lebo ju vo veľkej miere možno utíšiť. Zrieknutie sa narkózy, lokálnej anestézy alebo v prípade neoperovateľného ochorenia akéhokoľvek utišujúceho prostriedku nemožno očakávať od každého pacienta. Bol to prípad Sigmunda Freuda: heroicky sa zriekol každého analgetika. Vo všeobecnosti musí dať k tomu pacient súhlas. Nemusí to byť preto "práve zrieknutie sa", ak sa vyzývavo zriekam akéhokoľvek utišenia bolesti.

Lekár má často možnosť pozorovať, ako sa pacient obracia od možnosti, ktorá je nášmu každodennému vedomiu bližšia, totiž aktívne dávať svojmu životu zmysel, k nevyhnutnosti dať svojmu životu zmysel utrpením, prijatím bolestného osudu. Na jednom konkrétnom príklade chcem ukázať, ako môže nielen strata práce a jej zmyslu, ale aj strata lásky prinútiť človeka k tomu, aby sa naučil vnímať zmysluplnosť utrpenia, ktoré táto strata pre neho znamená.

Pred časom sa na mňa obrátil starý praktický lekár. Pred rokom mu umrela jeho nado-všetko milovaná žena a on sa cez túto stratu nevedel preniesť. Pýtal som sa tohto ťažko deprimovaného pacienta, či uvažoval o tom, čo by bolo znamenalo, keby on bol umrel skôr. "Neviem si to predstaviť – povedal –, moja manželka by si bola určite zúfala". Potom som mu už iba pripomenul: "Vidíte, od toho bola vaša manželka uchránená, vy ste ju od toho uchránili, pravdaže za cenu, že teraz za ňou smúťte". V tom okamihu nadobudlo jeho utrpenie zmysel – zmysel obete. Na osude nebolo možné zmeniť nič, ale postoj sa zmenil. Osud mu nedovolil uskutočňovať zmysel lásky, ale možnosť postaviť sa voči tomuto osudu, postaviť sa voči nemu správne, tá mu zostala.

Alebo by som mohol citovať z listov, ktoré som dostal od väzňov z Floridy: "Tu, vo väzení, som našiel zmysel svojho života a musím už len chvíľu čakať, aby som dostal príležitosť všetko napraviť – aby som odtiaľ už robil všetko lepšie." Číslo 049246 mi píše: "Tu, vo väzení, je viac príležitostí niečomu slúžiť a prekonať samého seba. Musím povedať, že dnes som akosi šťastnejší ako kedykoľvek predtým." A číslo 552022 píše: "Milý pán doktor, posledné mesiace sme tu niekoľkí z našej skupiny čítali vaše knihy a počúvali vašu nahrávku. Aká je to pravda, že aj v utrpení možno nájsť zmysel ... Istým spôsobom môj život začal až teraz, aký nádherný pocit! Aké je to dojmavé, keď moji bratia v skupine so slzami v očiach spoznávajú, že ich život získava tu a teraz zmysel, ktorý by nikdy predtým neboli pokladali za možný. To, čo sa tu deje, hraničí so zázrakom. Ľudia, ktorí boli bezradní a zúfalí, zrazu nachádzajú vo svojom živote nový zmysel. Tu, vo väzení, ktoré má najprísnejšie bezpečnostné opatrenia na celej Floride, len niekoľko sto metrov od elektrického kresla, práve tu sa prebudili naše sny. Je pred Vianocami, ale pre nás znamená logoterapia Veľkú noc. Nad kalváriou z Auschwitzu vychádza v toto veľkonočné ráno slnko. Aký krásny nový deň nám prichádza v ústrety!"

LITERATÚRA

- [1] KLITZKE, L. L.: Students in Emerging Africa – Logotherap in Tanzania. In: American Journal of Humanistic Psychology 1969, 9, 105.
- [2] PHILBRICK, J. L.: A Cross-Cultural Study of Frankl's Theory of Meaning-in-Life.